

УДК 342.72.73:347.91 (477)

Слободянюк П. Л. – здобувач Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Забезпечення судом у кримінальному процесі права потерпілого на відшкодування шкоди, завданої правопорушенням

Розглянуто низку актуальних питань, що стосуються правового регулювання та регламенту відшкодування шкоди потерпілому від правопорушення, яка одночасно знаходиться як у площині кримінального процесуального законодавства, так й окремих правових норм цивільного процесуального закону. Проаналізовано процесуальний порядок участі потерпілого в межах розгляду судом кримінального провадження за умови ініціювання останнім процедури стягнення на його користь збитків, завданих злочином, зокрема збитків нематеріального характеру. Увагу акцентовано на забезпеченні права потерпілого на погашення всіх завданих йому збитків через створення стосовно нього шкідливих умов унаслідок протиправних дій, що є одним із важливих елементів конституційно визначеного обов'язку держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Критично розглянуто відповідні процесуальні положення законодавства стосовно безпосередньої можливості участі потерпілого як цивільного позивача в кримінальному процесі, зокрема наявність умов фінансового характеру (обов'язок сплати судового збору у визначеному законом випадку), співвідношення таких обставин із загальним принципом справедливості та доступу до правосуддя. Проаналізовано аспекти проблематики захисту прав і законних інтересів потерпілих від злочинів, які є предметом дослідження і в науковій літературі. Запропоновано механізми, які мають забезпечити створення наближених до ідеальних умов для формування довіри населення стосовно того, що порушене право буде відновлене без процедурних зволікань.

Ключові слова: потерпілий; кримінальний процес; відшкодування шкоди; принцип справедливості; доступ до правосуддя; позов.

Постановка проблеми. В умовах реформування правоохоронної системи в Україні, удосконалення процесуального законодавства однією з найважливіших залишається проблема забезпечення права потерпілого від злочину на відшкодування йому матеріальної та моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Актуальність цієї проблеми зумовлена вимогами ст. 3 Конституції України, згідно з якою встановлено відповідальність держави за власну діяльність перед людиною, а також як головний обов'язок держави – забезпечувати права і свободи людини, які, відповідно до ст. 55 Основного Закону, підлягають судовому захисту.

На розвиток цих положень ст. 1177 Цивільного кодексу України передбачає, що шкоду, завдану фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовують на підставі закону. Також, відповідно до положень цієї самої норми, шкоду, завдану потерпілому внаслідок кримінального

правопорушення, компенсують йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом.

Кримінальний процесуальний закон конкретизує зазначені правила. Зокрема, ст. 127 КПК України про відшкодування (компенсацію) шкоди потерпілому встановлює, що підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення.

Ця норма також передбачає, що шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, може бути стягнута судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні. Процесуальний закон (ст. 128 КПК України) містить певні вимоги до такого позову. Зокрема, його форма та зміст мають відповідати вимогам, встановленим до позовів, які пред'являють у порядку цивільного судочинства.

Метою цієї статті є висвітлення питання стосовно регламенту та регуляції відшкодування шкоди потерпілому від правопорушення, яка одночасно знаходиться як у площині кримінального процесуального законодавства, так й окремих правових норм цивільного процесуального закону.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ч. 4 ст. 128 КПК України, цивільний позов у кримінальному провадженні розглядає суд за правилами, встановленими цим Кодексом. Якщо процесуальні відносини, що виникли у зв'язку із цивільним позовом, цим Кодексом не врегульовані, до них застосовують норми ЦПК України за умови, що вони не суперечать засадам кримінального судочинства. За наслідками вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні, відповідно до правил, передбачених ст. 129 КПК України, суд приймає рішення:

– у разі ухвалення обвинувального вироку, постановлення ухвали про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, залежно від доведеності підстав і розміру позову, – про задоволення цивільного позову цілком або частково чи про відмову в ньому;

– у разі встановлення відсутності події кримінального правопорушення – про відмову в позові;

– у разі виправдання обвинуваченого за відсутності в його діях складу кримінального правопорушення або його непричетності до вчинення кримінального правопорушення, а також у випадках, передбачених ч. 1 ст. 326 цього Кодексу (наслідки неприбуття цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників, представника юридичної особи,

щодо якої здійснюють провадження), – про залишення позову без розгляду.

Чинне законодавство передбачає чіткий перелік підстав, за якими суд, у разі виявлення окремих обставин у справі, приймає відповідне рішення щодо майнових (нематеріальних) претензій потерпілого в межах кримінального провадження.

На наш погляд, такі правові конструкції потребують аналізу в аспекті посилення забезпечення права потерпілого на відшкодування завданої йому кримінальним правопорушенням шкоди.

У рішеннях Конституційного Суду України (справа № 1-28/20170, рішення від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017 [1]; справа № 1-36/2001, рішення від 3 жовтня 2001 року № 12-рп/2001 [2]) неодноразово зазначено про низку основоположних постулатів стосовно того, що:

- Україна є демократичною, правовою державою;
- у нашій країні визнано і діє принцип верховенства права;
- Конституція України має найвищу юридичну силу; закони й інші нормативно-правові акти приймають на підставі Конституції України та повинні відповідати їй;
- людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку визнано в Україні найвищою соціальною цінністю;
- права та свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

З огляду на ці конституційно-правові приписи, однозначно можна дійти висновку, що на державу покладено обов'язок щодо вжиття дієвих й ефективних заходів, спрямованих на гарантоване поновлення порушених прав людини, зокрема прав потерпілого, якому завдано шкоду злочинцем. У цьому аспекті критичного розгляду потребують положення кримінального процесуального закону стосовно залишення цивільного позову без розгляду із зазначених вище підстав.

Так, виправдання обвинуваченого за відсутності в його діях складу кримінального правопорушення або в разі встановлення його непричетності до вчинення кримінального правопорушення не завжди свідчить про відсутність шкоди, завданої злочинцем потерпілому. Зокрема, такі обставини можуть бути пов'язані з неефективністю досудового розслідування та неналежним виконанням державою своєї функції стосовно виявлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Однак такі недоліки державно-правового реагування не мають негативно позначитися на реалізації прав людини, яка постраждала внаслідок незабезпечення державою її безпеки в широкому сенсі.

У випадках пасивної процесуальної поведінки потерпілого (цивільного позивача), а також невідповідності цивільного позову вимогам, встановленим до позовів, які пред'являють у порядку цивільного судочинства, такі підстави для залишення судом у кримінальному процесі позову без розгляду, на нашу думку, не цілком узгоджені як із зазначеними вище конституційно-правовими гарантіями прав людини державою, так і в частині забезпечення потерпілій особі доступу до правосуддя. У справі *Delcourt v. Belgium* Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) зауважив, що в демократичному суспільстві, у контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), право на справедливий суд посідає настільки вагоме місце, що обмежувальне тлумачення ст. 6 не відповідало б меті та призначенню цього положення. У справі *Bellet v. France* ЄСПЛ постановив, що ст. 6 §1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, однією з яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права [3].

У зв'язку із цим слід урахувувати, що в окремих європейських країнах кримінальне процесуальне законодавство не містить жорстких формальних вимог до позовної заяви. Зокрема, у Бельгії взагалі не встановлено жодних вимог до оформлення чи змісту позовної заяви про відшкодування шкоди в кримінальному провадженні, а у Франції законодавство передбачає можливість пред'явлення цивільного позову навіть усно в судовому засіданні. Законодавство Чехії лише встановлює, що позовна заява має містити підстави та розмір позову про відшкодування.

На наш погляд, критичній оцінці підлягає вимога Закону України «Про судовий збір» стосовно необхідності сплати позивачем судового збору у справах про відшкодування моральних збитків, завданих унаслідок учинення кримінального правопорушення, як така, що не відповідає *принципу справедливості*, зокрема, згідно з правилами, визначеними в ст. 5 цього Закону; від сплати судового збору звільняється позивач у разі звернення до суду для відшкодування лише збитків у матеріальній формі, що, очевидно, засвідчує дисбаланс у законодавчо визначених підходах до забезпечення поновлення у своїх правах потерпілого (без зайвих умов щодо його фінансової участі в цьому процесі), зокрема й у випадках, коли

шкода злочинними діями завдана не лише майну останнього, а й душевному здоров'ю або стану.

Згідно із загальноприйнятим визначенням, справедливість є принципом адекватності суспільних зусиль, спрямованих на відновлення священної рівноваги світу (права), порушеної внаслідок діяльності чи бездіяльності члена (членів) суспільства чи суспільної інституції (у загальному випадку – суб'єкта, особи).

В одному зі своїх рішень Конституційний Суд України зауважив, що «...правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [4, с. 126]. Також у рішенні від 25 грудня 1997 року (справа за зверненням жителів м. Жовті Води) Конституційний Суд України зазначив, що ч. 1 ст. 55 Конституції України містить загальну норму, яка означає право кожного звернутися до суду, якщо його права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав і свобод. Частину 1 ст. 55 слід тлумачити так: «кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмежене» [5, с. 114–117].

У рішенні Конституційного Суду України від 23 травня 2001 року (справа щодо конституційності ст. 248³ Цивільного процесуального кодексу України) [5, с. 214] також зазначено, що аналіз положень ст. 8, 55, 62 Конституції України дає підстави стверджувати про приналежність права на судовий захист до основних, невідчужуваних прав і свобод людини та громадянина. Судам підвідомчі будь-які звернення фізичної особи щодо захисту своїх прав і свобод. Тому суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права та свободи порушено чи порушують, або створено чи створюють перешкоди для їх реалізації, або наявне інше ущемлення прав і свобод. Положення ст. 55 Конституції України щодо можливості громадянина звернутися за захистом своїх прав і свобод однаково стосуються можливості судового оскарження актів, дій чи бездіяльності посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства та прокуратури, оскільки вони можуть порушувати його права й свободи [6].

Право на судовий захист слід розглядати як абсолютне й таке, що стосується всіх без винятку людей, на яких поширюється національна юрисдикція. Тому в контексті зі ст. 55 Конституції необхідно також трактувати ст. 24 Основного Закону, згідно з якою громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Це положення стосовно реалізації принципу рівності втілює вимогу застосування однакових стандартів прав та обов'язків до всіх без винятку осіб. Тобто кожна фізична особа має та може користуватися на рівних підставах з іншими фізичними особами всім обсягом конституційних прав і свобод без дискримінації з боку держави чи інших осіб будь-яких мотивів. Рівність усіх перед законом передбачає, що обов'язок додержуватися закону, його виконувати, право використовувати закон у своїх інтересах і юридична відповідальність за його порушення є рівними для всіх громадян [7, с. 72].

Однією з найнагальніших у правозастосуванні є проблема захисту прав і законних інтересів потерпілих осіб стосовно, зокрема, поновлення та відшкодування їм шкоди, завданої протиправними діями винних. І досі в юридичній науковій літературі увагу акцентують на характеристиці особи правопорушника. Натомість потерпілий від правопорушення та його місце в системі ознак складу злочину, види потерпілих, їхній статус у кримінальному судочинстві, запобігання завданню їм шкоди тощо належно не відображено ні в наукових дослідженнях, ні в юридичній практиці.

Особа потерпілого опиняється під тиском подвійної травматизації: з одного боку, потерпілому завдано шкоди, подеколи незворотної (убивство, з'валтування, грабїж), а з іншого – реакція держави, яка нібито гарантує захист прав і законних інтересів, проте розглядає потерпілого лише як фігуранта, щодо якого треба здійснити процесуальні дії, необхідні для руху кримінальної справи та застосування до винної особи кримінальної відповідальності. Передусім це стосується пересічних громадян, які відчують себе не тільки жертвами дій злочинця, а й заручниками обставин, які вимушують їх звертатися до правоохоронних органів і діяти за правилами не зрозумілої для них «юридичної гри», маючи надію відновити або в якийсь спосіб забезпечити свої права та законні інтереси [8, с. 5].

Зазначене, на наше переконання, підтверджує суперечливість підходу держави до питання комплексного забезпечення прав особи, яка потерпіла від кримінального правопорушення, і створення необхідних умов для реалізації людиною своїх прав, гарантованих Конституцією України та

Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Тому видаються вкрай нагальними зміни державної політики в напрямі забезпечення безумовного й оперативного відшкодування за рахунок держави шкоди, завданої людині внаслідок учинення щодо неї злочину. Оскільки держава фактично не змогла забезпечити належну безпеку людини (потерпілого), не попередила або не припинила злочин своєчасно, на нашу думку, рішення про відшкодування шкоди внаслідок злочину суд зобов'язаний приймати в межах кримінального процесу, не пов'язуючи відшкодування шкоди із цивільним судочинством.

Необхідним і достатнім у цьому разі є встановлення судом таких обставин: а) наявність особи, яка потерпіла від злочину та права якої порушено; б) розмір шкоди, не оспорюваний іншими заінтересованими особами; в) заподіяння шкоди саме злочинним посяганням, незалежно від того, чи визнано винною особу, яку звинувачено в учиненні злочину. Такий підхід потребує істотного посилення уваги органів досудового розслідування не лише до обвинувачувальної діяльності, а й до правоохоронної та правозахисної, що цілком відповідатиме призначенню *правоохоронних* органів у системі держави. У зв'язку із цим слід акцентувати на правовій позиції в рішенні Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого та прокурора), згідно з якою досудове слідство повинно бути закінчено в кожній справі без порушення права на справедливий судовий розгляд і права на ефективний засіб захисту, що передбачено в ст. 6, 13 Конвенції про захист прав людини і основних свобод [4, с. 412].

Саме ця обставина може бути стимулом щодо розроблення державою таких запобіжних механізмів, які мають забезпечити створення наближених до ідеальних умов для формування довіри кожної людини стосовно того, що порушене право буде відновлене без зайвих процедурних зволікань.

Для запобігання можливим фактам зловживань із боку потерпілих від злочину осіб шляхом штучного створення підстав для відшкодування нібито завданих збитків доцільно одночасно визначити прийнятну процедуру первинної перевірки зі встановленням суворості, аж до кримінальної, відповідальності за намагання ввести в оману щодо реального завдання шкоди внаслідок злочинного посягання, як це передбачено щодо відповідальності свідків за завідомо неправдиві свідчення.

Висновки. Таким чином, кардинальний перегляд позиції органів досудового розслідування, пов'язаний зі значним посиленням правозахисної сторони в здійсненні кримінального

обвинувачення, коли особа, яка вчиняє злочин, буде *покарана державою за порушення закону і, водночас, нестиме відповідальність* перед потерпілим *за порушення його права, є необхідною умовою зниження рівня злочинності в Україні та посилення конституційно-правових гарантій прав людини.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Справа № 1-28/20170. Рішення від 23 листоп. 2017 р. № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/v001p710-17>. – Назва з екрана.
2. Справа № 1-36/2001. Рішення від 3 жовт. 2001 р. за № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/v012p710-01>. – Назва з екрана.
3. Справа *Bellet v. France* [Електронний ресурс] / ЄСПЛ. – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/GetArticlesByCategory.asp>. – Назва з екрана.
4. Конституційний Суд України: рішення. Висновки. 2002–2003 / ред. П. Б. Євграфов. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 584 с.
5. Конституційний Суд України: рішення. Висновки. 1997–2001 / ред. П. Б. Євграфов. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – 512 с.
6. Конституція України: станом на 1 верес. 2016 р. – Харків : Право, 2016. – 82 с.
7. Коментар до Конституції України. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 412 с.
8. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / кол. авт. ; за ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Харків : Кроссруд, 2008. – 364 с.

REFERENCES

1. Sprava No. 1-28/20170. Rishenia vid 23 lystop. 2017 r. No. 1 [Case No. 1-28/20170. Decision of November 23, 2017, No. 1]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/v001p710-17> [in Ukrainian].
2. Sprava No. 1-36/2001. Rishenia vid 3 zhovt. 2001 r. za No. 12 [Case No. 1-36/2001. Decision of October 3, 2001, No. 12]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/v012p710-01> [in Ukrainian].
3. Sprava *Bellet v. France*. [Case *Bellet v. France*]. (n.d.). *eurocourt.in.ua*. Retrieved from <http://eurocourt.in.ua/GetArticlesByCategory.asp> [in Ukrainian].
4. Yevhrafov, P.B. (Ed.). (2004). *Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: rishenia. Vysnovky. (2002-2003)* [The Constitutional Court of Ukraine: a decision. Conclusions. (2002-2003)]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
5. Yevhrafov, P.B. (Ed.). (2001). *Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: rishenia. Vysnovky. (1997-2001)* [The Constitutional Court of Ukraine: a decision. Conclusions. (1997-2001)]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
6. *Konstytutsiia Ukrainy: stanom na 1 veres. 2016 r. [The Constitution of Ukraine: as of September 1, 2016]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
7. *Komentar do Konstytutsii Ukrainy [Commentary on the Constitution of Ukraine]*. (1998). (2nd ed., rev.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
8. Baulin, Yu.V., & Borysov, V.I. (Ed.). (2008). *Poterpilyi vid zlochinu (mizhdystyplinarne pravove doslidzhenia) [Victim of crime (interdisciplinary legal research)]*. Kharkiv: Krossrud [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 06.06.2018

Slobodianiuk P. – Researcher of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Judicial Ensuring in Criminal Procedure the Victim's Right to Compensation of Damage Inflicted by an Offence

The article raises the issue of certain aspects of ensuring the right of the victim in compensation in the criminal proceedings for compensation for the damage caused by a crime. In particular, the procedural procedure of participation of the victim in the criminal trial proceedings in the cases when the last procedure of collection in his favor of the damage inflicted by the crime, including the non-material nature, was analyzed. The special attention to illumination of right for a victim is spared on redemption of all losses caused of creation, in relation to him, harmful terms, as result of illegal actions, that is one of important elements in constitutionally certain to the duty of the state according to and to providing of rights and freedoms of man. Also, the article critically analyzes the relevant procedural provisions of the legislation regarding the direct possibility of the victim's participation as a civil plaintiff in the criminal process, in particular the availability of financial conditions (the obligation to pay court fees in a specified case law), the correlation of such circumstances with the general principle of equity and access to justice. At the same time, the article outlines some aspects of the protection of the rights and legitimate interests of victims of crimes that are the subject of research and in scientific literature. In the course of the analysis of the mentioned issues concerning provision of the right of the victim to compensation for damage caused by a crime, the article proposes appropriate mechanisms which, with a high degree of probability, will ensure the creation of idealized conditions for building trust of each person that the violated right will be restored without unnecessary procedural delays.

Keywords: victim; criminal case; compensation to the victim; the principle of justice; access to justice; treatment with a claim.